ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Τεκμήρια

Τόμ. 1 (1995)

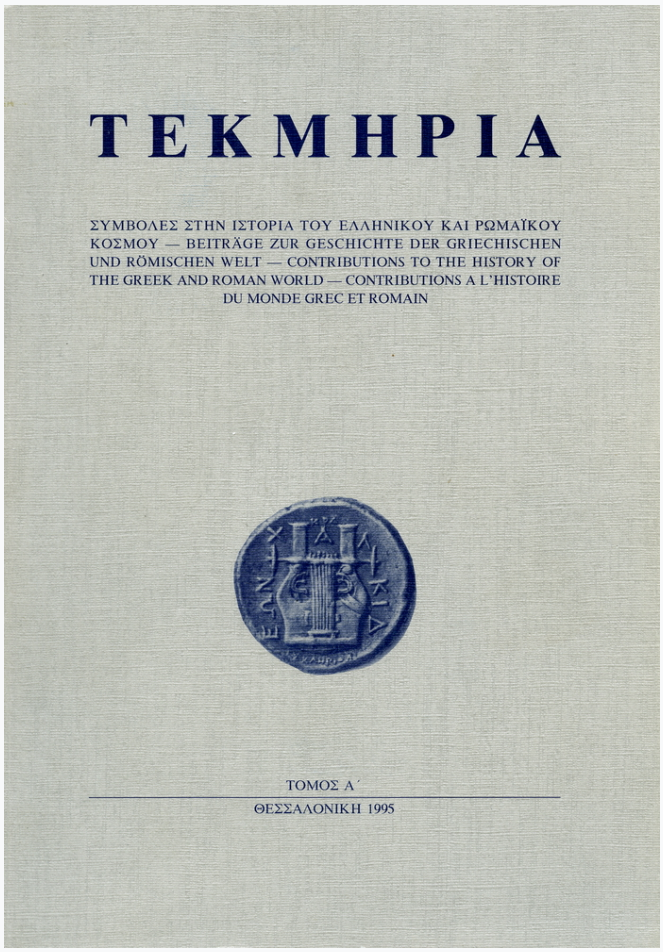

Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὅπλων (fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: 10.12681/tekmeria.97

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΟΥΡΗΣ Γ. . Α. (1995). Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὅπλων (fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή. *Τεκμήρια*, *1*, 66–78. https://doi.org/10.12681/tekmeria.97

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΟΠΛΩΝ (FABRICA) ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Τό κρατικό ἐργοστάσιο ὅπλων (fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης μᾶς ἦταν ἕως τώρα γνωστό μόνο ἀπό μία ἀναφορά πού γίνεται σ' αὐτό, στόν κατάλογο τῶν ἐργοστασίων αὐτοῦ τοῦ εἴδους τόν ὁποῖο μᾶς παραδίδει ἡ Notitia Dignitatum.[1] Οἱ fabricae ἄρχισαν νά δημιουργοῦνται ἐπί Διοκλητιανοῦ σέ ἀρκετές πόλεις τῶν παραμεθορίων κυρίως ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου στάθμευε ὁ κύριος ὄγκος τοῦ στρατεύματος. Οἱ πόλεις αὐτές κατά κανόνα διέθεταν στήν περιοχή τους πηγές ἐφοδιασμοῦ γιά τήν προμήθεια τῶν πρώτων ὑλῶν πού χρησιμοποιοῦσαν τά ἐργοστάσια, ὁδικά δίκτυα γιά τήν μεταφορά τῶν προϊόντων τους καί ἐπίσης ὀχυρωμένες θέσεις γιά τήν ἀσφάλεια τῶν ἐγκαταστάσεών τους.[2] Τά περισσότερα ἀπό τά ἐργοστάσια αὐτά εἰδικεύονταν στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἴδους ἐπιθετικοῦ ἤ ἀμυντικοῦ ὁπλισμοῦ, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῶν μονάδων πού ἄμεσα ἐφοδίαζαν καί σύμφωνα μέ γενικότερο σχεδιασμό γιά τόν ἐξοπλισμό τοῦ στρατεύματος.[3]

Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στό ἐργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης δέν ἔχουμε πληροφορίες

---

1. Notitia Dignitatum, ἐκδ. O. Seeck (1876), *Or.* XI, 35-9: Illyrici quatuor: Thessalonicensis, Naissatensis, Ratiarensis, scutaria Horreomargensis.

2. Γιά τίς fabricae, ἐκτός ἀπό τά λήμματα στά γενικά ἔργα Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquitès* II (1876), 959-61 s.v. fabrica (C. Julian) καί *RE* VI (1909), 1925-30 s.v. fabricenses (O. Seeck), βλ. ἀκόμη R. MacMullen, Inscriptions on Armour and Supply of Arms in the Roman Empire, *AJA* 64, 1960, 23-40· A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Ὀξφόρδη 1964, 834-6 καί κυρίως S. James, The fabricae: State Arms Factories of the Later Roman Empire στόν τ. J. C. Coulston (ἐπμ.), *Military Equipment and the Identity of the Roman Soldiers*, BAR International Series 394, Ὀξφόρδη 1988, 257-330. Γιά τή fabrica τῆς Θεσσαλονίκης βλ. τίς σύντομες ἀναφορές τῶν F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, Βερολίνο 1839, 184, σημ. 30 καί J.- M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσι 1984, 15, σημ. 51.

3. Βλ. S. James, ὅ.π., 262 κ.ἑξ., ὅπου μέ πειστικό τρόπο ἀντικρούεται ἡ παλαιότερη θεωρία τοῦ O. Seeck (ὅ.π., 1926) σύμφωνα μέ τήν ὁποία τήν ἐξειδίκευση τῶν ἐργοστασίων στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἴδους ὅπλων τήν ἐπέβαλαν οἱ αὐτοκράτορες, γιά νά ἀποτρέπουν τήν δυνατότητα τῶν πιθανῶν διεκδικητῶν τῆς ἐξουσίας τους νά ἐξοπλίζουν τά στρατεύματά τους ἀπό τήν παραγωγή τῶν ἐργοστασίων μίας μόνο περιοχῆς.

οὔτε γιά τό χρόνο τῆς ἵδρυσής του οὔτε καί γιά τό εἶδος τῶν ὅπλων πού κατασκεύαζε. Ἐπιπλέον δέν γνωρίζουμε τούς λόγους πού ὑπαγόρευσαν τή δημιουργία του σέ μία πόλη ἡ ὁποία βρισκόταν σχετικά μακριά ἀπό τήν παραμεθόρια ζώνη.

Ὁ Simon James στήν πρόσφατη συνθετική μελέτη του γιά τίς fabricae στό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι τό ἐργοστάσιο αὐτό ἱδρύθηκε ἀπό τόν Γαλέριο στό πλαίσιο τοῦ μείζονος οἰκοδομικοῦ προγράμματος πού ἀνέλαβε στήν πόλη, ὅταν τήν ἐπέλεξε γιά ἕδρα του. Τήν πρότασή του αὐτή στηρίζει ὁ James στό παράλληλο τῆς ἵδρυσης ἑνός ἐργοστασίου ὅπλων στή Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας, τό ὁποῖο —σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Λακτάντιου[4]— ἱδρύθηκε ἀπό τόν Διοκλητιανό ὑπό παρόμοιες συνθῆκες.[5] Πρόκειται γιά μία ἐκδοχή πολύ πιθανή, ἡ ὁποία ὡστόσο δέν μπορεῖ νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό τίς ἕως σήμερα διαθέσιμες πηγές. Πάντως, ἡ πόλη κατά τήν ἐποχή τῆς ἔλευσης τοῦ Γαλερίου σέ αὐτήν ἦταν ἤδη καλά ὀχυρωμένη μέ τείχη,[6] ὥστε μποροῦσε νά φιλοξενήσει μέ ἀσφάλεια ἕνα ἐργοστάσιο αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἐπίσης ἐλάχιστα μπορεῖ νά ἀμφιβάλει κανείς ὅτι ἤδη διέθετε λιμάνι[7] μέσω τοῦ ὁποίου θά μποροῦσε νά διακινεῖται μέρος τουλάχιστον τῶν ἀναγκαίων πρώτων ὑλῶν ὅσο καί τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐργοστασίου.

Ἔχει ἐπίσης ὀρθά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἵδρυσης ἑνός ἐργοστασίου ὅπλων στή Θεσσαλονίκη θά πρέπει νά σχετίζεται μέ τό γεγονός τῆς ὕπαρξης μεταλλείων σιδήρου στή Μακεδονία καί ἰδιαίτερα στή γειτονική Χαλκιδική.[8] Οἱ ἀνάγκες ὡστόσο ὅλων τῶν ἐργοστασίων σέ πρῶτες ὕλες δέν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά σ' αὐτό τό μέταλλο. Τά ἐργοστάσια, π.χ., πού κατα-

---

4. *De mort. pers.*, 7.

5. Βλ. S. James, ὅ.π., 265.

6. Τά τείχη αὐτά ἐπέτρεψαν στήν πόλη νά ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία στίς πολιορκίες τῶν Γότθων λίγο μετά τά μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.· βλ. σχετικά J.- M. Spieser, *BCH* 98, 1974, 516. Γιά τήν ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης κατά τούς ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Γ. Βελένης, *Τά τείχη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν Κάσσανδρο ὡς τόν Ἡράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1989, 27-50.

7. Γιά τό πρόβλημα τῆς ὕπαρξης λιμανιοῦ στή Θεσσαλονίκη, πρίν ἀπό αὐτό πού σύμφωνα μέ τόν Ζώσιμο κατασκεύασε ὁ Κωνσταντίνος τό 322 μ.Χ., βλ. Ἀ. Ριζάκης, Ἡ κοινότητα τῶν «συμπραγματευομένων» Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης καί ἡ ρωμαϊκή οἰκονομική διείσδυση στή Μακεδονία, *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη 1986, 512 σημ. 5, καί F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque Romaine (BCH, Suppl. 16)*, Ἀθήνα 1988, 208. Τήν ὕπαρξη λιμανιοῦ στήν πόλη κατά τούς πρώιμους αὐτοκρατορικούς χρόνους ἐπιβεβαιώνει ἔμμεσα καί μία νέα ἐπιγραφή, βλ. E. Voutiras, Berufs - und Kultverein: ein *δοῦμος* in Thessaloniki, *ZPE* 90, 1992, 87-96.

8. D. Samsaris, Le mines et la metallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine, *Klio* 69, 1987, 152-162 (σελ. 161). Γιά τά μεταλλεῖα τῆς Μακεδονίας βλ. ἐπίσης A. Keramidčiev, *MacedActaArch* 3, 1977, 103-115.

σκεύαζαν τόξα, βέλη καί ἀσπίδες χρησιμοποιοῦσαν καί ἄλλες ὕλες, κυρίως ξύλο.[9] Καί σέ αὐτήν ὅμως τήν περίπτωση τό συγκεκριμένο ἐργοστάσιο θά μποροῦσε ἀπρόσκοπτα νά ἐφοδιάζεται ἀπό τά δάση τῆς Μακεδονίας, ἡ ἐπάρκεια καί ἡ ποιότητα τῆς ξυλείας τῶν ὁποίων εἶναι γνωστή ἤδη ἀπό τήν κλασική ἐποχή.[10]

Ἡ διάρκεια τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἐργοστασίου αὐτοῦ, ὅπως ἄλλωστε καί τῶν ἄλλων ἐργοστασίων τῆς ἀνατολικῆς Βαλκανικῆς, δέν μᾶς εἶναι γνωστή. Ὁ James ἐκφράζει τήν ὑπόθεση ὅτι μετά τίς καταστροφικές ἐπιδρομές τῶν Οὕννων τοῦ Ἀττίλα, λίγο πρίν ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., τά ἐργοστάσια τῆς περιοχῆς αὐτῆς σταμάτησαν νά λειτουργοῦν καί ἡ σχετική δραστηριότητα μεταφέρθηκε γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια στήν Κωνσταντινούπολη.[11] Αὐτό ὡστόσο δύσκολα μπορεῖ νά ἰσχύει σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στό ἐργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης καθώς ἡ πόλη, τήν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή (441 μ.Χ.), γίνεται πρωτεύουσα τοῦ Ἰλλυρικοῦ καί ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στό πλαίσιο τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.[12] Ἐργοστάσιο ὅπλων φαίνεται νά ὑπῆρχε στή Θεσσαλονίκη καί κατά τή μέση βυζαντινή περίοδο, ὅπως δείχνουν μαρτυρίες τοῦ 10ου καί 12ου αἰ. μ.Χ.[13] Δέν γνωρίζουμε βέβαια ἄν ἡ κατασκευαστική αὐτή δραστηριότητα συνεχίστηκε χωρίς διακοπές στήν πόλη ἀπό τήν ἐποχή τῆς ρωμαϊκῆς fabrica. Κάποιες πάντως σχετικές τεχνικές ἐμπειρίες εἶναι πιθανόν νά ἐπιβίωσαν στόν τοπικό πληθυσμό.

Οἱ fabricae ἦταν συνήθως μεγάλες παραγωγικές μονάδες οἱ ὁποῖες ἀπασχολοῦσαν πολυάριθμο προσωπικό. Αὐτό εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἐργαζόμενοι σέ αὐτές (fabricenses, ἑλλ. *φαβρικήσιοι*) νά ἀποτελοῦν ἀξιόλογο στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων στίς ὁποῖες ἦσαν ἐγκατεστημένοι.[14] Ἀνάλογα αἰσθητή πρέπει νά ἦταν καί ἡ παρουσία τῶν φαβρικησίων στήν κοινωνική ζωή τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ἕναν ἀπό αὐτούς μᾶς γνωρίζει ἡ νέα ἐπιγραφή πού δημοσιεύεται ἐδῶ, ἡ ὁποία παράλληλα ἐμπλουτίζει τίς σχετικά λίγες ἐπιγραφικές μαρτυρίες πού διαθέτουμε γιά τίς fabricae

9. Βλ. S. James, ὅ.π., 267.

10. Γιά τά δάση καί τήν ξυλεία τῆς Μακεδονίας βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, τ. I, Ὀξφόρδη 1972, 10, 206· R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Ὀξφόρδη 1982, 123, 126 κ.ἑξ.· E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990, 54-56.

11. Βλ. S. James, ὅ.π., 285-6.

12. Γιά τήν σπουδαιότητα τῆς πόλης κατά τήν ἐποχή αὐτή βλ. Ἀ. Κωνσταντακοπούλου, *Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος-6ος αἰώνας)*, Γιάννινα 1984, 64 κ.ἑξ.· F. Papazoglou, ὅ.π., 211-2.

13. Βλ. σχετικά F. Tafel, αὐτ. καί J.- M. Spieser, ὅ.π., (σημ. 2), 44.

14. Βλ. A. H. Jones, ὅ.π., 835· S. James, ὅ.π., 276· J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, Λονδίνο 1989, 263.

ἀπό τό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας.[15]

* * *

Μουσεῖο Θεσσαλονίκης (στό ἑξῆς Μ.Θ.), ἀρ. καταλόγου 18144. Σαρκοφάγος ἀπό λευκόφαιο μάρμαρο, ἡ κύρια ὄψη τῆς ὁποίας περιβάλλεται ἀπό πλαίσιο.[16] Ὁ τόπος εὕρεσής της μᾶς εἶναι ἄγνωστος. Σώζονται τρία θραύσματά της, τά δύο ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς κύριας ἐνεπίγραφης ὄψης της. Διαστάσεις ἐνεπίγραφων θραυσμάτων: Α (εἰκ. 1) μέγ. μῆκος 0,82 μ.· μέγ. πλάτος 0,41. Β (εἰκ. 2) μέγ. μῆκος 1,49· μέγ. πλάτος 1,20. Συνολικές διαστάσεις σαρκοφάγου: μῆκος 2,40 μ., σωζ. πλάτος 1,26· ὕψος 1,20· πάχος 0,12-0,15. Ὕψος γραμμάτων 0,06. Διάστιχα 0,05. Ὁ δεύτερος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαραχθεῖ σέ rasura ἄλλου κειμένου, γεγονός πού δείχνει ὅτι ἡ σαρκοφάγος εἶχε ξαναχρησιμοποιηθεῖ. Ἡ γραφή εἶναι ἐπιμελημένη. Τά γράμματα εἶναι ἐπιμήκη καί σχετικά στενά, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλά συμπλέγματα.[17] Τό μέγεθος τοῦ *δμικρον* ποικίλλει καί γενικά εἶναι μικρότερο σέ ὕψος ἀπό τά ὑπόλοιπα γράμματα. Τό *ὠμέγα* ἔχει γωνιώδη μορφή.[18] Ἡ πλάγια γραμμή τοῦ *νῦ* ἀρχίζει κάτω ἀπό τό ἄνω ἄκρο τῆς ἀριστερῆς κεραίας. Ἡ δεξιά λοξή κεραία τοῦ *ἄλφα* ξεπερνᾶ ἀρκετά τήν κορυφή τοῦ γράμματος. Τό σχῆμα τῶν γραμμάτων καί ἡ γενική ἐντύπωση τῆς γραφῆς τοποθετοῦν τό κείμενο στόν ὄψιμο 3ο ἤ στόν 4ο αἰ. μ.Χ.[19]

[...c. 6] ᾳνος στρατ[ι]ῶτης ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἱερᾷ φάβρικι
καὶ Αὐρ. Σύρα ἡ σύμβιο[ς αὐτο]ῦ ἠγοράσαμεν τὴν σορὸν ταύτην
ἐκ τῶν κοινῶν καμάτ[ων· εἰ δέ τις ἕτερος] τολμήσῃ ἀνοῖξαι
4 *χωρὶς τῷ[ν ..... c. 28 ..... τα]μίῳ ϰ ϡ φ΄ ϐ*

---

15. Τίς σχετικές μαρτυρίες συγκεντρώνει ὁ S. James (ὅ.π., 260). Πρόκειται γιά δέκα περίπου ἐπιγραφές, κυρίως ἐπιτύμβιες, οἱ περισσότερες ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπό τήν Concordia τῆς Β. Ἰταλίας. Βλ. ἐπίσης D. Feissel, *T & MByz* 9, 1985, 456 = *SEG* 35, 1985, 1486, γιά μία νέα ἐπιγραφή σέ σαρκοφάγο ἑνός φαβρικησίου ἀπό τήν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας.

16. Ὁ τύπος τῆς σαρκοφάγου εἶναι γνωστός στή Θεσσαλονίκη καί ἀπό ἄλλα παραδείγματα· βλ. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Μόναχο 1982, 356. Εὐχαριστίες ὀφείλω στή διευθύντρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Βοκοτοπούλου (†) πού μοῦ παρεχώρησε τήν ἄδεια γιά τή μελέτη καί ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς· ἐπίσης στήν καθ. κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου γιά τή βοήθειά της στήν ἀνασύνθεση τῶν θραυσμάτων τῆς σαρκοφάγου.

17. Συμπλέγματα: ΗΣ, ΜΕ, ΗΕ, ΜΒ, ΗΓ, ΜΕ, ΝΣ, ΩΝ, ΝΩΝ, ΜΗ, ΩΡ.

18. Ἡ γωνιώδης μορφή αὐτοῦ τοῦ γράμματος δέν φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης μετά τόν 4ο αἰ. μ.Χ.· βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στά μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, 109 (πίνακας γραμμάτων).

19. Ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ μορφή τῆς γραφῆς μέ αὐτή τῶν ἀκόλουθων ἐπιγραφῶν σέ σαρκοφάγους ἀπό τή Θεσσαλονίκη: *IG* X.2,1 (στό ἑξῆς *IG*), 547 (3ος αἰ. μ.Χ.), 556 (ante f. III s. p. κατά τόν Edson· μεταγενέστερη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. κατά τόν πρῶτο ἐκδότη της Β. Καλλιπολίτη· βλ. Β. Καλλιπολίτης - Δ. Λαζαρίδης, *Ἀρχαῖαι Ἐπιγραφαί Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1946, 13, ἀρ. 7), 842 (3ος-4ος αἰ. μ.Χ.).

Ἡ σαρκοφάγος, γιά τήν ὁποία χρησιμοποιεῖται ὁ περισσότερο συνηθισμένος στή Θεσσαλονίκη ὅρος *σορός*,[20] ἀγοράστηκε, προφανῶς ἐν ζωῇ, καί ἀπό τούς δύο συζύγους *ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*, δηλ. μέ χρήματα πού ἀποκτήθηκαν ἀπό κοινές προσπάθειες.[21]

Ἡ καταγωγή καί τῶν δύο προσώπων μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Ὁ σύζυγος φαίνεται νά φέρει ἕνα ὀλιγοσύλλαβο, πιθανότατα λατινικό, cognomen μέ κατάληξη σέ -anus ἤ -ianus.[22] Τό ὄνομα Σύρα, πού φέρει ἡ σύζυγος, ἀπαντᾶ ἀκόμη μία φορά στή Θεσσαλονίκη σέ ἐπιτάφια ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.[23] Ὁ σύζυγος αὐτοπροσδιορίζεται ἐδῶ ὡς στρατιώτης *ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἱερᾷ φάβρικι* (ἤ *φαβρίκι*· βλ. *TLL*, s.v. fabrica), δηλ. ὡς στρατιώτης ἐγγεγραμμένος στούς καταλόγους[24] τῶν ἐργαζομένων σέ ἕνα αὐτοκρατορικό ἐργοστάσιο ὅπλων. Τό ἐργοστάσιο αὐτό λογικά δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού ἦταν ἐγκατεστημένο στήν πόλη. Ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ρωμαϊκές ἀρχές τηροῦσαν σχετικούς καταλόγους στίς fabricae, καθώς τύποι τοῦ ρήματος *ἀναφέρεσθαι* μέ αὐτή τή σημασία ἀπαντοῦν ἄλλες δύο φορές στίς πηγές σέ σχέση μέ πρόσωπα πού ὑπηρετοῦσαν σέ αὐτές.[25] Σέ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τήν Παυταλία τῆς Θράκης ἕνας φαβρικήσιος δηλώνει τή θητεία του στή fabrica τῆς Μαρκιανουπόλεως ὡς ἑξῆς: *ἀναφέρομε ἐν τῇ φά-*

20. Βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 215 = *OMS* V, 302.

21. Ὁ τρόπος αὐτός ἀπόκτησης σαρκοφάγου ἀπό συζύγους ἤ ἄλλα συγγενικά πρόσωπα ἀπαντᾶ πολύ συχνά στή Θεσσαλονίκη· βλ. *IG* 564, 572, 842, 877 (*ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*), 445, 478, 531, 562, 580, 583, 613, 628, 824, 903· SEG 30, 1980, 642 (*ἐκ τῶν κοινῶν κόπων*). Γιά τό φαινόμενο αὐτό καθώς καί γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα σέ ἐπιγραφές τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία καί τή Θράκη βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Σειρά 2, Ἀθῆναι 1979, 73 κ.ἑξ. Γιά παραδείγματα κοινῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας τῶν συζύγων στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα βλ. S. Treggiari, *Roman Marriage*, Ὀξφόρδη 1991, 378-9.

22. Οἱ καταλήξεις αὐτές εἶναι ἐξαιρετικά συχνές στά ρωμαϊκά cognomina· βλ. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Ἑλσίνκι 1965, 107-110.

23. *IG*, 490. Ὁ Edson χαρακτηρίζει τό ὄνομα θρακικό. Ὁ G. Mihailov, *CPh* 70, 1975, 55, ἀντίθετα, σημειώνει ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιά ἑλληνικό ὄνομα πού ἐνδέχεται μάλιστα νά ὑποδηλώνει καταγωγή ἀπό τή Συρία. Τό τελευταῖο, ὡστόσο, εἶναι ἐλάχιστα πιθανό· ὅπως παρατηρεῖ ὁ H. Solin (*Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom*, Ἑλσίνκι 1971, 102, σημ. 5) τά ὀνόματα *Σύρος*, *Σύρα* εἶχαν ἐνωρίς εἰσχωρήσει στή λατινική ὀνοματολογία καί εἶχαν παύσει νά δηλώνουν τήν καταγωγή τῶν προσώπων πού τά ἔφεραν. Γιά τήν παρουσία τῶν ὀνομάτων αὐτῶν στίς ἐπαρχίες τῆς Βαλκανικῆς βλ. M. Buzalkovska-Aleksova, *ŽA* 34, 1984, 199-204.

24. Γιά τή σημασία αὐτή τῆς μετοχῆς *ἀναφερόμενος* σέ ἐπιγραφές τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. L. Robert, *Cahiers Archéol.* 8, 1956, 33, ὅπου παρατίθενται τά παράλληλα: *IG* II^2, 13218: *Οὐαλέριος Ἀνδρόνεικος ἀναφερόμενος ἐν τῷ ἱερῷ παλατίῳ* καί E. Kalinka, *ÖJh* 23, 1926, Beiblatt 205-6, ἀρ. 168: *ἀναφερόμ[ε]νος ἐν τ[ῇ] εἱερᾷ μονητῇ*· βλ. ἐπίσης *Bull. Épigr.* 1966, 257.

25. S. James, ὅ.π., 276.

βρικι Μαρκιανοπόλι.[26] Ἐπίσης σέ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α΄ τοῦ ἔτους 539 μ.Χ. γίνεται λόγος γιά τούς *ἐν ταῖς φάβριξιν ἀναφερομένους*.[27] Τό γεγονός ὅτι ὁ στρατιώτης πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐκτός ἀπό τή θητεία του στή fabrica δέν ἀναφέρει ὑπηρεσία σέ ἄλλες στρατιωτικές μονάδες, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι αὐτή ἦταν καί ἡ μόνη θέση στήν ὁποία ὑπηρέτησε κατά τή μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον σταδιοδρομία του.[28] Στή θέση αὐτή φαίνεται νά ὀφείλει καί τή στρατιωτική του ἰδιότητα καθόσον οἱ fabricae εἶχαν ὀργάνωση παρόμοια μέ ἐκείνη τῶν μάχιμων μονάδων καί ἡ θητεία σ' αὐτές λογιζόταν ὡς κανονική στρατιωτική ὑπηρεσία (militia).[29]

Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού τό ἐπίθετο *ἱερά* ἐμφανίζεται στίς ἐπιγραφές γιά νά προσδιορίσει μία αὐτοκρατορική fabrica. Σέ νομικές, ὡστόσο, πηγές τοῦ 5ου καί τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. ἀπαντᾶ τόσο τό ἐπίθετο αὐτό, ὅσο καί τό λατινικό του ἀντίστοιχο <sacra>,[30] τό ὁποῖο ἐπίσης δέν ἐμφανίζεται στίς σχετικές μέ τίς fabricae λατινικές ἐπιγραφές.

Ἡ σπάνια ἐμφάνιση τῶν φαβρικησίων στίς πηγές δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε μέ κάποια ἀκρίβεια οὔτε τήν κοινωνική τους θέση, οὔτε τό βαθμό τῆς ἐνσωμάτωσής τους στίς τοπικές κοινωνίες. Μποροῦμε, ὡστόσο, εὔλογα νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἰδιότητα τοῦ στρατιωτικοῦ καί τά προνόμια πού τήν παρακολουθοῦσαν ἐξασφάλιζαν ἀκόμη καί στούς ἁπλούς (μή βαθμοφόρους) φαβρικησίους μία θέση οἰκονομικά καί κοινωνικά πλεονεκτικότερη ἔναντι τῶν κατώτερων στρωμάτων τῶν πόλεων στίς ὁποῖες ἦταν ἐγκατεστημένοι.[31] Ἀνάλογη φαίνεται νά ἦταν καί ἡ θέση τοῦ φαβρικησίου τῆς ἐπιγραφῆς στήν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως τουλάχιστον δείχνει ἡ δυνατότητά του νά ἀγοράσει μία ἀξιοπρεπή σαρκοφάγο.

Οἱ συμπληρώσεις στούς στ. 2 καί 3 δέν παρουσιάζουν ἰδιαίτερα προβλήματα. Ἡ πρώτη μπορεῖ νά θεωρεῖται βέβαιη.[32] Στή δεύτερη προτιμήθηκε τό *εἰ*

---

26. G. Mihailov, *Izvestia Mus. Burgas* 2, 1965, 150-3, ἀρ. 3· βλ. καί *Bull. Épigr.* 1966, 257, ὅπου τό ρῆμα *ἀναφέρομε* τῆς ἐπιγραφῆς ἀποδίδεται ὡς «être inscrit sur les rôles de...».

27. *Nov. J.* LXXXV, 3.

28. Πιθανό παράλληλο ἀποτελεῖ ἡ σταδιοδρομία ἑνός βετεράνου ἀπό τήν Concordia τῆς Β. Ἰταλίας, ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ὁποίου ἀναφέρει μόνο τή θητεία του στήν τοπική fabrica: Flavius Calladinus veteranus militavit in fabrica sagittaria (*CIL* V, 8742).

29. A. H. M. Jones, ὅ.π., 835· S. James, ὅ.π., 279.

30. *CJ* XI, 10, 6: fabricenses sacrae fabricae (467-72 μ.Χ.)· *Nov. J.* LXXXV, 3: *ἐν ταῖς ἱεραῖς φάβριξι* (539 μ.Χ.).

31. Βλ. S. James, ὅ.π., 280. Γιά τήν κοινωνική θέση τῶν βαθμοφόρων φαβρικησίων βλ. C. Foss, The fabricenses ducenarii of Sardis, *ZPE* 35, 1979, 279-83.

32. Πρβλ. *IG*, 527: *καὶ ... ἡ γυνὴ αὐτοῦ*· ἐπίσης Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 8168 (ἀδημοσίευτη): *κὲ ... ἡ σύμβιος αὐτοῦ*.

ἀντί τοῦ *ἐάν*, ὄχι μόνο ἐπειδή ἐφαρμόζει καλύτερα στό χῶρο πού διατίθεται, ἀλλά καί γιατί φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται συχνότερα στίς ἐπιγραφές τῶν σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης τουλάχιστον κατά τόν 3ο αἰώνα.[33]

Στό τέλος τοῦ 4ου στίχου μπορεῖ exempli gratia νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἑξῆς συμπλήρωση: *χωρὶς τῷ[ν... c. 10 ... δώσει τῷ εἱερωτάτῳ τα]μίῳ.* Ὁ συνηθέστερα χρησιμοποιούμενος στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης ὅρος γιά τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο εἶναι *ἱερώτατον ταμεῖον* ἢ ἁπλῶς *ταμεῖον*. Σποραδικά ὡστόσο ἀπαντοῦν καί οἱ ὅροι *κυριακὸν ταμεῖον*,[34] *φίσκος*,[35] *κυρίου Καίσαρος φίσκος*.[36] Ὁ ὅρος *εἱερώτατον ταμεῖον* προτιμήθηκε ἐδῶ καί κατ' ἀναλογία πρός τό *εἱερᾷ φάβρικι*, καί γιατί κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 3ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.[37] Στήν ἀρχή τοῦ ἴδιου στίχου μέ τή φράση πού εἰσάγει τό ἐπίρρημα *χωρίς*, οἱ ἰδιοκτῆτες τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἀναφέρονται στά πρόσωπα πού ἐξαιροῦν ἀπό τή γενική ἀπαγόρευση ταφῆς σέ αὐτήν, εἴτε ὁρίζουν ὅτι κανένας ἄλλος δέν ἔχει αὐτό τό δικαίωμα ἐκτός ἀπό τούς ἴδιους.[38] Στήν πρώτη περίπτωση, σύμφωνα μέ τά γνωστά σχετικά παραδείγματα ἀπό τήν ἴδια τή Θεσσαλονίκη, τά πρόσωπα πού ἐξαιροῦνται θά μποροῦσε νά εἶναι τά παιδιά τῶν ἰδιοκτητῶν,[39] ἄλλοι συγγενεῖς[40] ἢ οἱ κληρονόμοι τους.[41] Συνεπῶς, οἱ πιθανές συμπληρώσεις πού εἶναι δυνατό νά προταθοῦν ἐδῶ εἶναι ἀρκετές. Ἄν, ὡστόσο, τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο ἀποδίδεται στό στίχο μέ τόν ὅρο πού προτείναμε παραπάνω, ἐπικρατέστερες συμπληρώσεις γιά τό κενό τῶν 10-11 περίπου γραμμάτων πού ἀπομένει εἶναι οἱ ἀκόλουθες: *τῷ[ν τέκνων ἡμῶν]* ἢ *τῷ[ν κληρονόμων]*.

Terminus post quem γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ ἡ πρω-

---

33. Βλ. e.g., *IG*, 543: *εἰ δέ τις ἕτερος τολμήσῃ*, 556, 572· πρβλ. P. M. Nigdelis, Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki, *ZPE* 102, 1994, 299 σημ. 9. Γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 62 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

34. *IG*, 534 (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.).

35. *IG*, 558 (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.).

36. Μ. Θ. ἀρ. καταλ. 5670 (ἀδημοσίευτη).

37. E.g. *IG*, 556, 566, 591 καί 842.

38. *IG*, 562: *χωρὶς τῶν προγεγραμμένων*· πρβλ. *IG*, 842: *χωρὶς τῆς τελευτῆς μου.*

39. *IG*, 571: *χωρὶς τῶν τέκνων ἡμῶν*· πρβλ. 564, 591.

40. Σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Θάλλου Μ.Θ. χωρίς ἀρ. καταλόγου (ἀδημοσίευτη): *χωρὶς τῶν ἐκ τοῦ γένους*· πρβλ. *IG*, 572, 768.

41. *IG*, 556: *χωρὶς τῶν [κλ]ηρονόμων*· ἐπίσης σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Λυσιμάχου ἀπό τήν Ἔδεσσα (βλ. A. B. Tataki, Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon, Ἀθήνα 1994, 37, ἀρ. 56) Μ.Θ. ἀρ. κατ. 8168 (ἀδημοσίευτη): *χωρὶς τῶν ἐμῶν κληρονόμων.*

ιμότερη πιθανή χρονολογία γιά τήν ἵδρυση τοῦ ἐργοστασίου ὅπλων πού ἀναφέρεται σ' αὐτήν, δηλ. ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ κατά τήν ὁποία ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες fabricae.[42] Ὁ terminus αὐτός θά μποροῦσε ἴσως νά μεταφερθεῖ κατά δύο περίπου δεκαετίες ἀργότερα, στίς ἀρχές δηλ. τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἄν, ὅπως εἶναι πιθανόν, ὁ φαβρικήσιος τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται πρός τό τέλος τῆς θητείας του (ἡ ἀγορά σαρκοφάγου δείχνει, ἄλλωστε, κάποια ὥριμη ἡλικία), καί δέν ἔχει ὑπηρετήσει σέ ἄλλη θέση.

Δυσχερέστερος εἶναι ὁ προσδιορισμός ἑνός terminus ante quem. Ἔνδειξη ἐδῶ ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι τό πρόστιμο πού ἐπιβάλλεται γιά τήν παραβίαση τῆς σαρκοφάγου, ὁρίζεται σέ δηνάρια. Ὡστόσο, ἡ πρακτική αὐτή κατά τόν 4ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, φαίνεται σταδιακά νά ἐγκαταλείπεται στό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων ἀρχίζουν νά ὁρίζουν τά σχετικά πρόστιμα σέ βάρος πολύτιμων μετάλλων (λίτρες χρυσοῦ ἤ ἀργύρου).[43] Στήν Θεσσαλονίκη μάλιστα, ἀλλά καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας (Βέροια, Φίλιπποι), τό φαινόμενο φαίνεται νά ἀποτελεῖ κανόνα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.[44] Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι σέ πέντε λίτρες ἀργύρου ὁρίζεται τό πρόστιμο στήν ἐπιγραφή τῆς σαρκοφάγου κάποιου Αὐρηλίου Ζωσίμου ἀπό τή Θεσσαλονίκη, ἡ μορφή τῆς γραφῆς τῆς ὁποίας παρουσιάζει πολύ μεγάλη ὁμοιότητα μέ τήν ἐπιγραφή πού ἐξετάζεται ἐδῶ, καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι πιθανόν σύγχρονες.[45] Προφανῶς ἡ ἐπιγραφή τοῦ φαβρικησίου ἀποτελεῖ δεῖγμα ἐπιβίωσης τῆς παλαιᾶς πρακτικῆς, ἡ χρήση τῆς ὁποίας δέν γνωρίζουμε πόσο διήρκεσε μετά τήν ἐμφάνιση τῆς νέας. Δέν πρέπει πάντως νά ἐπιβίωσε μετά τά τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., καθόσον κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. λόγω τῆς παρακμῆς τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος,[46] ἀλλά καί πιθανῶς ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας τοῦ ἔτους 357, πού ἐπέβαλλε τήν ποινή τῆς καταβολῆς 10 λίτρων χρυσοῦ σέ ὅσους κατέστρεφαν τάφους,[47] οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων φαίνεται νά ὁρίζουν τά σχετικά πρόστιμα ἀποκλειστικά σέ βάρος χρυσοῦ. Αὐτό τουλάχιστον συμβαίνει στή Σάλωνα τῆς Δαλματίας ἀπό ὅπου προέρχεται ἕνας μεγάλος ἀριθμός σχετικῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.[48]

---

42. Βλ. R. Mac Mullen, ὅ.π., 29· S. James, ὅ.π., 265.

43. Βλ. L. Robert, *Hellenica* III, 106-7· D. Feissel, ὅ.π., 69, 197 καί Ch. Rouechè, *Aphrodisias in Late Antiquity*, Λονδίνο 1989, 192.

44. *IG*, 556, 842 (Θεσσαλονίκη)· D. Feissel, ὅ.π., ἀρ. 62, 295 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

45. *IG*, 556 (γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. παραπ. σημ. 19).

46. Βλ. A. H. Jones, ὅ.π., 440.

47. *CJ* IX, 19, 4.

48. Βλ. J.- P. Caillet, L'amende funéraire dans l'épigraphie chrétienne de Salone, *Vjesnik za archeologiju i historiju dalmatiscu* 81, 1988, 33-45 ἰδιαίτ. 40-2, ὅπου καί ἡ σχε-

Τό ὕψος τοῦ προστίμου πού ἀναγράφουν οἱ ἐπιγραφές σέ σαρκοφάγους ἀποτελεῖ ἐπίσης ἔνδειξη γιά τή χρονολόγησή τους. Στή Θεσσαλονίκη, ὅπως καί γενικότερα στήν αὐτοκρατορία, τά σχετικά ποσά ἀκολουθοῦν κατά τόν 3ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, μία αὐξητική τάση.[49] Ἀποτέλεσμα τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι νά ἀπαντοῦν στίς σαρκοφάγους τῆς πόλης κατά τόν αἰώνα αὐτόν ποσά πού κυμαίνονται ἀπό 50.000 ἕως 120.000 δηνάρια.[50] Σέ δύο μάλιστα μεμονωμένες περιπτώσεις σαρκοφάγων, πού πιθανότατα ἀνήκουν στά τέλη τοῦ 3ου ἤ στόν 4ο αἰ. ἐμφανίζονται τά πολύ μεγάλα ποσά τῶν 500.000[51] καί 1.300.000[52] δηναρίων. Εἶναι ἄγνωστο, ὡστόσο, ἄν τήν αὐξητική αὐτή τάση ἀκολουθοῦν ὅλοι οἱ ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς πόλης ἤ ἄν ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς ἐξακολουθοῦν νά ὁρίζουν ὡς πρόστιμα μικρότερα ποσά.

Τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται μετά τό σύμβολο τῶν δηναρίων προφανῶς ἀποτελεῖ μία πιό ἀνεπτυγμένη μορφή τοῦ μονογράμματος Μ̌, μέ τό ὁποῖο συνήθως δηλώνεται ὁ ἀριθμός *μύρια* ἤ ἡ *μυριάς*.[53] Στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης τό μονόγραμμα αὐτό κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλωθεῖ ὁ ἀριθμός *μύρια*, ὁπότε τό ποσό πού ὁρίζεται ἐδῶ ὡς πρόστιμο φαίνεται κατ' ἀρχήν νά εἶναι *μύρι(α) φ΄* = 10.500 δηνάρια. Τό ποσό ὡστόσο αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σχετικά μικρό γιά τήν προχωρημένη ἐποχή στήν ὁποία ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή, ὅταν γνωρίζουμε ὅτι πρός τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. καί ἴσως ἀκόμη νωρίτερα, ἀρκετοί ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης ὁρίζουν ὡς πρόστιμα τά πολύ μεγαλύτερα ποσά πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Τό συγκριτικά χαμηλό αὐτό ὕψος τοῦ προστίμου ἐπιβάλλει νά συζητήσουμε τό ἀκόλουθο ἐνδεχόμενο: τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ θά μποροῦσε νά μή σημαίνει *μύρι[α]* ἀλλά *μυρι[άδας]* καί τό γράμμα *φ* πού ἀκολουθεῖ νά δηλώνει τόν πολλαπλασιαστή, δηλ. 500 μυριάδες = 5.000.000 δηνάρια.[54] Ἡ πιθανότητα νά συμβαίνει αὐτό εἶναι μεγάλη. Στή Θεσσαλονίκη

τική μέ τά πρόστιμα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. βιβλιογραφία.

49. Βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Ἀθῆναι 1977, 38-9· P. M. Nigdelis, ὅ.π., 299.

50. *IG*, 546-8 (50.000 δηνάρια), P. M. Nigdelis, ὅ.π., 299 (75.000 δηνάρια), *IG* 564, 613 (100.000 δηνάρια), 572 (120.000 δηνάρια σέ δύο ἀποδέκτες).

51. Μ.Θ., ἀρ. κατ. 8168 (βλ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη.

52. *IG*, 591.

53. Βλ. M. Guarducci, *Epigrafia Greca* I, Ρώμη 1967, 423.

54. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἕνα σχετικό πρόστιμο δημιουργεῖ στήν ἔρευνα παρόμοιο πρόβλημα, ἀλλά καί τήν ἴδια ἀμηχανία. Ἡ συντομογραφία π.χ. Μ̌ αφ΄ μέ τήν ὁποία δηλώνεται τό πρόστιμο σέ ἐπιγραφή ἀπό τήν Πέρινθο (E. Kalinka, *ÖJh* 1, 1898, Beibl. 114 ἀρ. 10), ἑρμηνεύεται ἀπό τόν πρῶτο ἐκδότη της ὡς *μύ(ρια) αφ΄* = 11.500 δηνάρια, ἐνῶ ἀπό τούς G. Seure, *BCH* 36, 1912, 608-9 καί Ch. Avezou -

βέβαια τά πολλαπλάσια τῆς μυριάδας δηλώνονται συνήθως μέ τόν ὀρθόδοξο τρόπο, δηλ. μέ ἕνα Μ ἐπάνω στό ὁποῖο προστίθεται ἕνα μικρότερο γράμμα πού δείχνει τόν ἀριθμό τῶν μυριάδων (π.χ. $\overset{E}{M}$ = *μ(υριάδες) πέντε*).[55] Ὑπάρχουν ὡστόσο στίς ἐπιγραφές τῆς πόλης καί δύο παραδείγματα, στά ὁποῖα τό γράμμα πού ἀκολουθεῖ τό μονόγραμμα $\overset{Y}{M}$ δηλώνει, κατά πάσα πιθανότητα, τόν πολλαπλασιαστή τῶν μυριάδων.[56] Ἐπίσης γενικότερα στήν αὐτοκρατορία ἡ πρακτική αὐτή, παρ' ὅ,τι ἀπαντᾶ σπάνια, φαίνεται νά ἀκολουθεῖται κατά τούς ὕστερους αὐτοκρατορικούς χρόνους.[57]

Ὁ ἐξαιρετικά μεγάλος πληθωρισμός πού ἔπληξε τήν αὐτοκρατορία κατά τόν 4ο αἰ. μ.Χ. καί ἡ συνακόλουθη ραγδαία ὑποτίμηση τοῦ δηναρίου[58] καθιστοῦν τό ποσό τῶν 5.000.000 δηναρίων πολύ πιθανό. Στό ποσό αὐτό περίπου θά πρέπει νά ἀνερχόταν, γιά παράδειγμα, κατά τά ἔτη 335-337 ἡ ἀξία σέ δηνάρια τοῦ προστίμου τῶν 5 λιτρῶν ἀργύρου[59] τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σαρκοφάγου τοῦ Αὐρηλίου Ζωσίμου (IG X. 2, 1, 556), πού, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, λόγω τῆς ὁμοιότητα τῆς γραφῆς, φαίνεται νά εἶναι περίπου σύγχρονη μέ τή δική μας. Ἀνάλογου ὕψους πρόστιμα, ἐκπεφρασμένα σέ δηνάρια ἤ γενικά σέ μή χρυσό νόμισμα, παρ' ὅ,τι ἀπαντοῦν ἐξαιρετικά σπάνια, δέν εἶναι ἄγνωστα στίς σχετικές ἐπιγραφές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.: σέ 4.000.000 δηνάρια ἀνέρχεται συνολικά το ποσό πού ὁρίζεται ὡς πρόστιμο σέ ἐπιγραφή σαρκοφάγου ἀπό τήν Καλλίπολη τῆς Θράκης.[60] Ἐπίσης τό ποσό τῶν 1.000 folles —πού ἀντιστοιχεῖ σέ 12.500.000 δηνάρια— ὁρίζει ὡς πρόστιμο, μέ

Ch. Picard, *MélArchHist* 32, 1912, 360 ὡς *μυ(ριάδας) αφ΄* = 15.000.000 δηνάρια.

55. *IG* 546-8: $\overset{E}{M}$· P. M. Nigdelis, ὅ.π., 299: $\overset{Z}{M}$· ἐπίσης Μ.Θ. ἀρ. καταλ. 8166 (βλ. παραπ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη: $\overset{N}{M}$.

56. *IG* 564: $\overset{Y}{M}$I = *μυ(ριάδας) ι΄*· ἐπίσης *IG* 572· γιά τήν ἐπιγραφή αὐτή βλ. H. Castritius, *Archäol. Anz.* Beibl. 85, 1970, 97.

57. Γιά σχετικά παραδείγματα βλ. Le Bas - Waddington, *Voyage archéologique en Asie Mineure, Syrie*, Παρίσι 1870 III ἀρ. 2036 καί *CIG* 2782 μέ τά σχόλια πού κάνει σέ αὐτά ὁ J.- P. Callu, Denier et Nummus (300-354) στόν τ. *Les "dévaluations" à Rome* I, Ρώμη 1978, 115, σημ. 37· ἐπίσης Ch. Rouechè, ὅ.π., 242-3, ἀρ. 213.

58. Γιά τά φαινόμενα αὐτά βλ. A. H. Jones, *The Roman Economy* (ἐκδ. P. A. Brunt), Ὀξφόρδη 1974, 212-3· J.-P. Callu, J.-N. Barrandon, L'inflazione nel IV secolo (295-361): il contributo delle analisi στόν τ. A. Giardina (ἐπιμ.), *Società romana e impero tardoantico* I, Bari 1986, 559-99 ἰδιαίτ. 569-82.

59. Σύμφωνα μέ ὑπολογισμούς πού βασίζονται σέ παπυρικές μαρτυρίες ἡ τιμή μίας λίτρας ἀργύρου κατά τά ἔτη 335-337 ἦταν 1.080.000 δηνάρια· βλ. J.- P. Callu, Analyse méttaliques et inflation: l'Orient romain de 295 à 361/8 στόν τ. *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine (IVe-VIIe siècle). Realités Byzantines*, I, Παρίσι 1989, 226.

60. *IGR* I, 819· βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, ὅ.π., (σημ. 49), 39· ὡς ἀποδέκτες τοῦ προστίμου ὁρίζονται τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο (3.000.000 δηνάρια) καί ἡ πόλη (1.000.000 δηνάρια).

ἀποδέκτη τή χριστιανική ἐκκλησία τῆς πόλης του, ἕνας ἰδιοκτήτης σαρκοφάγου ἀπό τή Σάλωνα τῆς Δαλματίας.[61]

Οἱ παλαιογραφικές καί κυρίως οἱ ἐσωτερικές ἐνδείξεις τῆς ἐπιγραφῆς πού συζητήθηκαν παραπάνω, μᾶς ἐπιτρέπουν νά τήν χρονολογήσουμε, μέ σχετική ἀσφάλεια, στόν 4ο αἰ. μ.Χ. Ἄν τό ὕψος τοῦ προστίμου πού ἀναφέρει εἶναι πράγματι 5.000.000 δηνάρια, πού εἶναι καί τό πιθανότερο, μιά ἀκριβέστερη χρονολόγησή της στόν αἰώνα αὐτό θά ἦταν παρακινδυνευμένη. Ἐπικρατέστερη πάντως φαίνεται ἡ ἐποχή ραγδαίας ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ, δηλ. ἡ 3η καί ἡ 4η δεκαετία τοῦ αἰώνα.[62] Μεταγενέστερη χρονολόγηση εἶναι λιγότερο πιθανή, ἐφόσον θά καθιστοῦσε τό ποσό αὐτό ὑπερβολικά χαμηλό λόγω τῆς περαιτέρω δραματικῆς ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ.[63]

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης *Γ. Α. Σουρῆς*

61. *CIL* III, 9597· βλ. J.- P. Caillet, ὅ.π., 41.

62. Γιά τή ραγδαία ἄνοδο τοῦ πληθωρισμοῦ στίς δεκαετίες αὐτές βλ. J.- P. Callu, J.- N. Barrandon, ὅ.π., (σημ. 58), 569-73.

63. Γιά παράδειγμα ἡ τιμή μιᾶς λίτρας ἀργύρου ἔφθασε κατά τό ἔτος 359 τά 68.000.000 δηνάρια· βλ. J.- P. Callu, ὅ.π., (σημ. 59), 227.

SUMMARY

THE ROMAN ARMS FACTORY (FABRICA) IN THESSALONIKI. A NEW INSCRIPTION

The *fabrica* in Thessaloniki was hitherto known to us from a single reference in the *Notitia Dignitatum*. The text published here confirms its existence in the 4th century AD. It is an inscription on a sarcophagus that was bought by a married couple with money they had earned together. The husband describes himself as a soldier registered on the rolls of the workers in a state arms factory, which logically must be the one in the city. This was probably the only post he had ever held, at least thus far in his career.

An obvious *terminus post quem* for the inscription is the earliest possible time when the arms factory could have been established, i.e. Diocletian's reign, which was when the first *fabricae* appeared. The *terminus* could perhaps be shifted by a couple of decades —to the early 4th century AD— if, as seems likely, the soldier mentioned in the inscription was close to the end of his service (the purchase of a sarcophagus suggests a person of mature years) and if he had never served anywhere else.

A *terminus ante quem* is more difficult to determine; though the fact that the fine for violating the sarcophagus is specified in denarii is an indication that the inscription should be dated to before the 5th century AD. The practice seems gradually to have been abandoned throughout the Empire in the 4th century AD, owing to inflation. Already by the end of the 3rd century, owners of tombs were starting to stipulate the relevant fines in terms of weight of precious metal (so many pounds of gold or silver, for instance).

The abbreviation that follows the symbol for denarii admits of two readings: μύρι(α) or μυρι(άδας). In the first case the fine would be 10.500 denarii, in the second 5.000.000. In view of the relatively late date of the inscription, the latter seems more likely. In Thessaloniki, as elsewhere in the Empire, sepulchral fines gradually increased in the 3rd century, because of inflation, so that at this time fines ranging from 50.000 to 120.000 denarii are attested in the city. In fact there are two known cases, of sarcophagi that probably date from the late 3rd or the 4th century, in which the very large sums of 500.000 and 1.300.000 denarii are stipulated. Although rare, fines of

this magnitude, expressed in denarii, are by no means unknown in such inscriptions in the 4th century AD in the Empire as a whole.

Palaeographic data, and particularly the inscription's internal evidence, enable us to date it, with relative certainty, to the 4th century AD. If, as seems probable, the amount of the fine is indeed 5.000.000 denarii, it would be risky to attempt a more precise dating within that century. The most likely period, however, seems to be the time of rapid inflation, i.e. the 3rd or 4th decade. A later dating would make the fine improbably low, owing to the continuing rise of inflation.

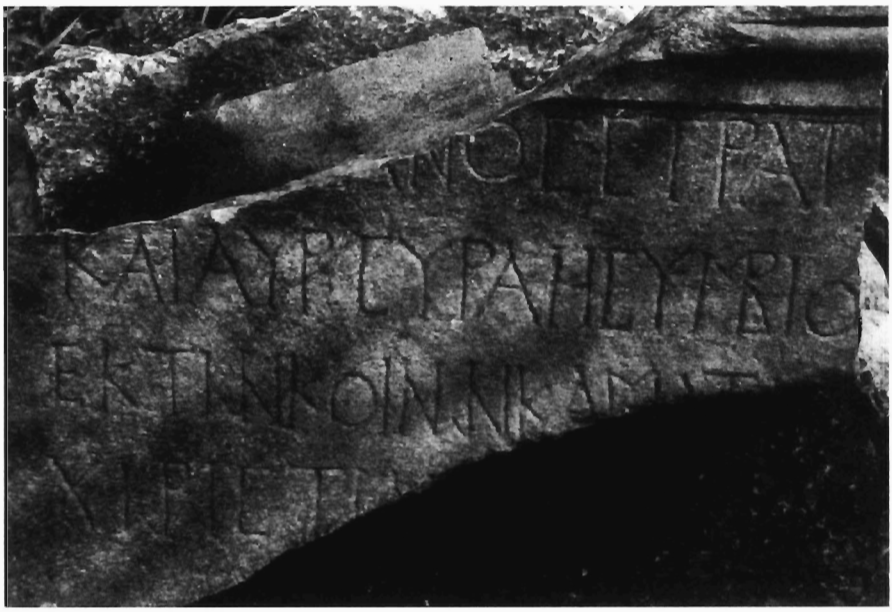

Γ. Α. Σουρῆς: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 1) (S. 69).

Γ. Α. Σουρῆς: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 2) (S. 69).